

Світлана КОВТЮХ

Кафедра української філології та журналістики
Центральноукраїнський державний університет ім. Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, Кропивницький, 25006, Україна
Електронна пошта: kovtjukh@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8549-8458>

Костянтин ОРЕХОВ

Кафедра української філології та журналістики
Центральноукраїнський державний університет ім. Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, Кропивницький, 25006, Україна
Електронна пошта: koriekhov@cuspu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5321-1205>

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СИСТЕМНИХ ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ: ДІАЛЕКТИЧНИЙ ПІДХІД

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося чимало ґрунтовних досліджень з лінгвістичної універсології, яка поступово набуває ознак окремої мовознавчої дисципліни. З одного боку, засвідчено наукові розвідки, у яких вивчають спільні для всіх мов явища лексико-семантичного рівня, з іншого, — недостатньо уваги приділено універсальним принципам і параметрам системності лексико-семантичних парадигм, категорій та явищ з опертям на діалектичні принципи розвитку світу. Актуальність публікації зумовлена потребою теоретичного мотивування та детального дослідження лексико-семантичних універсалій в аспекті кореляції із законами діалектики для глибшого пояснення системних відношень між лексичними одиницями.

Видається доцільним суттєво доповнити лексико-семантичний рівень лінгвістичної універсології з погляду інтерпретації парадигматичних, синтагматичних, внутрішньослівних та асоціативно-дериваційних (епідигматичних) відношень із застосуванням діалектичного методу на основі дії загальних законів. У статті опрацьовано засоби структурування та впорядкування лексико-семантичних парадигм, з'ясовано природу системних зв'язків як універсалій, визначено підходи щодо використання загальних діалектичних законів для аналізу лексико-семантичних універсалій. Абстрактно-логічні положення проілюстровано прикладами з трьох мов: двох — споріднених слов'янських — української і чеської та неспорідненої — англійської.

Цитування: Ковтюх С., Орехов К. Інтерпретація системних лексико-семантичних універсалій: діалектичний підхід. Мовознавство. 2025. № 1. С. 52–67. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-340-2025-1-004>

Citation: Kovtjukh S., Oriekhov K. (2025). Interpretatsiia systemnykh leksyko-semantychnykh universalii: dialektychnyi pidkhyd [The interpretation of systemic lexico-semantic universals: a dialectic approach]. *Movoznavstvo*, (1), 52–67. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-340-2025-1-004>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Основним методом дослідження обрано діалектичний, що ґрунтується на відносно одночасній дії семи універсальних (загальних) законів: єдності та боротьби протилежностей, закону заперечення заперечення, закону причинності, закону переходу кількісних змін у якісні, закону свободи вибору, закону ієрархічності, закону цілеспрямованості. Крім цього, використано спеціальні методи: описовий, типологічний, зіставний, метод системного аналізу.

Ключові слова: лінгвістична універсологія, діалектичні закони, лексико-семантичні універсалії, універсальна лексико-семантична система, парадигматичні відношення, синтагматичні відношення, внутрішньослівні відношення, асоціативно-дериваційні (епідигматичні) відношення.

Проблематика мовних універсалій набула особливої актуальності після проведення мовознавчої конференції в 1961 р. в Нью-Йорку та оголошення «Меморандуму про мовні універсалії» Дж. Грінберга, Дж. Дженкінса, Ч. Осгуда. Лінгвістика загалом накладає обмеження на методи дослідження мовних фактів, і саме це є протиріччям при опрацюванні мовних універсальних закономірностей чи спеціальних виявів, притаманних тільки окремим лінгвосистемам. Для мовознавства характерна відносна ізольованість від наук, що вивчають явища, які є джерелом мовленнєвої діяльності чи пов'язані з нею. Однак поява таких галузей, як нейролінгвістика та лінгвістична універсологія, частково усуває цю суперечність. Як справедливо зазначає Н. О. Байлюк, «до числа актуальних проблем сучасного мовознавства відносять виявлення універсальних властивостей мовної структури, типологію мов, проблеми ареальної лінгвістики і мовних контактів» [Байлюк : 200]. Для того щоб коректно досліджувати мовні універсалії, необхідно мати апарат чи методологію, що виходить за межі безпосередньо лінгвістики.

Актуальною є проблема поглибленого й усебічного вивчення лінгвістичних універсалій у кожній мовній системі, зокрема ґрунтового аналізу з погляду універсальних закономірностей потребує лексико-семантичний рівень. Таке дослідження має як теоретичне, так і велике прикладне значення: з одного боку, це допоможе інтенсивному формуванню лексичних навичок при опануванні української мови як іноземної, з другого, — посприє засвоєнню лексичного мінімуму будь-яких мов.

Різні аспекти лексико-семантичної системи досліджували О. О. Потебня, Р. Меєр, Г. Іпсен, Ф. С. Бацевич, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, О. А. Стишов, О. О. Тараненко, І. М. Кочан, Є. А. Карпіловська, Л. В. Струганець, Г. М. Яворська, Г. В. Межжеріна, О. С. Федик, Л. К. Кобець, Н. В. Векуа та ін. Проблематика лексико-семантичних універсалій була в центрі уваги наукових розвідок Дж. Грінберга, Дж. Дженкінса, Ч. Осгуда, Ч. Ф. Хоккета, У. Вайнрайха, С. Ульманна, А. Вежбицької, О. В. Карат, О. А. Войцєвої, О. О. Балабан, Л. В. Соги та ін.

У «Меморандумі про мовні універсалії» Дж. Грінберга, Дж. Дженкінса, Ч. Осгуда висловлено думку про те, «що за нескінченною різноманітністю мов світу виявлено спільні для всіх них властивості» [Greenberg et al. : XV]. Ч. Ф. Хоккет постулював такі універсалії, що стосуються лексико-семантичної мовної системи: «Семантичність: мовні сигнали функціонують, забезпечуючи кореляцію та організацію життя суспільства, тому що існують асоціативні зв'язки між сигнальними елементами та ознаками світу; <...> у

деяких мовних одиниць є денотати. <...> Дуальність структурної організації будь-якої мови передбачає наявність, як мінімум, двох підсистем: кенематичної (фонологічної) та плерематичної (граматичної, або точніше — лексико-граматичної)» [Hockett : 10, 12]. У. Вайнрайх звертає увагу на універсальні лексико-семантичної системи: полісемію, омонімію, «вивітрювання» (утрата первісної семантики. — С. К., К. О.), синонімію [Weinreich]. С. Ульман висував припущення щодо наявності ширшого діапазону семантичних універсалій, а саме: умотивованості лексичних одиниць, синонімії, полісемії, омонімії, метафори, розширення і звуження лексичного значення мовних одиниць, слів «табу», лексичних констант, семантичних полів, класифікацій понять [Ulmann].

В останні десятиліття з'явилася низка праць із когнітивної лінгвістики, присвячених осмисленню семантичних універсалій з погляду закономірності мислення та запам'ятовування. А. Вежбицька вважає, що «є низка семантичних примітивів, які збігаються з низкою семантичних універсалій, і безліч примітивів-універсалій творять основу людської комунікації та мислення. А конфігурації цих примітивів, специфічні для мов, відображають різноманітність культур» [Wierzbicka : 135]. Як зазначають автори статті «Про універсальну структуру людської лексичної семантики», «інтерлінгвістична семантична мережа розкриває універсальний набір взаємозв'язків між мовними концептами, що, можливо, відображає людську концептуалізацію цих семантичних доменів. Крім того, постулюється, що на такі семантичні зв'язки значно впливає фізичне середовище, у якому існують людські суспільства» [Youn et al. : 1767].

Мовознавиця О. В. Карат, зважаючи на відмінності між різними мовами, зокрема їхніми лексико-семантичними ладами, констатує наявність начебто єдиного взірця для всіх лінгвосистем: мовні універсальні як найзагальніші атрибути й тенденції характерні для будь-якої мови й «тому вони складають найбільш загальні закони лінгвістики й протиставляються окремим методикам або результатам конкретних досліджень» [Карат : 98]. Опрацьовуючи історію вивчення семантичних універсалій у царині мовознавства, О. О. Балабан звертає увагу на те, що судження науковців щодо принципів, параметрів, правил систематизації універсальних явищ характеризуються браком однастайності, спрямованістю почасти на суб'єктивізм у трактуванні термінологічних одиниць універсології, наявністю неоднакових методологічних підходів: «Неоднорідність наведених класифікацій семантичних універсалій свідчить про суперечливість та невичерпність цього питання для лінгвістичної науки сьогодення» [Балабан : 6].

У монографії О. С. Федик розглянуто мовну систему, «яка має свої іманентні закони, свої категорії, певне ієрархічне співвідношення між одиницями різних рівнів тощо», як ідеальну модель на перетині лінгвістики, філософії та теології [Федик : 9]. На думку О. С. Колесника, як концептуалізація та вербалізація дійсності, так і явища в галузі культури, мови, міфотворення ґрунтуються на діалектичних законах, з чого випливають універсологічні підходи до вивчення феноменів мови і культури [Колесник 2016].

Дослідження лексико-семантичних універсалій в аспекті кореляції із законами діалектики дозволяє глибше пояснити системні відношення між лексичними одиницями. З цією метою розглянемо способи системного структурування та впорядкування лексико-семантичних парадигм; з'ясуємо природу парадигматичних, синтагматичних, внутрішньослівних й асоціа-

тивно-дериваційних (епідигматичних) зв'язків як універсалій лексико-семантичної системи; окреслимо підходи щодо використання загальних діалектичних законів для аналізу лексико-семантичних універсалій.

У статті для систематизації лексико-семантичних універсалій, крім основного діалектичного методу, використано також спеціальні: описовий — для обґрунтування теоретичних питань, методологічних положень, для аналізу лексичних одиниць з погляду парадигматичних, синтагматичних, внутрішньослівних й асоціативно-дериваційних відношень; типологічний — для з'ясування схожості й розбіжностей між різними мовами; зіставний метод застосовано з метою порівняння лексико-семантичних категорій і явищ української, чеської та англійської мов; метод системного аналізу — для моделювання лексико-семантичних парадигм та оформлення узагальнювальної таблиці.

Лексико-семантична система є найскладнішою та багатовимірною порівняно з іншими системами мови. Її дослідження вимагає від науковця пошуку балансу між конкретними явищами і загальними тенденціями чи проявами. Лексикологія охоплює широке коло наукових проблем і прагне до максимальної диференціації, при цьому мовознавці не завжди послуговуються загальними законами, надаючи перевагу внутрішньо-, міждисциплінарним та спеціальним методам. З погляду діалектичного методу завдання лінгвістичної універсології щодо вивчення лексико-семантичних універсалій цілком досяжні.

Згідно з теорією Ф. де Соссюра мовна система ґрунтується на двох головних типах відношень, що відповідають різним формам розумової діяльності людини [Соссюр : 156–161]. Ідеться про синтагматичні та асоціативні відношення, що формують горизонталь і вертикаль мови. Синтагми складаються з двох або більше елементів й утворюють лінійне протиставлення. Н. В. Векуа зазначає: «Ф. де Соссюр наголошує на тому, що член синтагми отримує мовну вартість лише внаслідок свого протиставлення до попереднього члена або наступного, чи до того й іншого разом» [Векуа : 217]. Однак слова поза процесом мовлення формують групи, у середині яких виникають різні способи взаємозв'язку, наприклад: антонімія, синонімія, гіпо-гіперонімія тощо. Саме такі типи відношень Ф. де Соссюр називав асоціативними. Пізніше термін «парадигматичні відношення» ввів данський лінгвіст Л. Ельмслев. Н. В. Гешко наголошує, що в лінгвістиці постійно відбувається пошук «теоретичних основ дослідження лексико-семантичного рівня, встановлення його системно-структурних елементів, відношень між ними» [Гешко : 73].

Формування засад структурування лексико-семантичної системи відбувалося впродовж тривалого періоду й пов'язане з іменами таких учених, як О. О. Потебня, М. М. Покровський, Р. Меєр, Й. Трір, В. Порциг, Н. Дерушнер, О. Духачек, Р. Хоберг, Р. Освальд, Р. Якендоф, Г. Кандлер та ін. З погляду новітніх підходів до інтерпретації системних відношень між словами чи лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) дослідники виокремлюють чотири типи зв'язків: 1) парадигматичні, 2) синтагматичні, 3) внутрішньослівні, 4) асоціативно-дериваційні [Струганець, Струганець : 9].

Найдавнішими в площині наукових зацікавлень мовознавців є парадигматичні утворення, зокрема ідеографічне поле, що складається з великої кількості лексичних одиниць, пов'язаних із тим самим кластером реальності. Ідеографічні поля є відносно незалежними один від одного. Звичайно вони суттєво пов'язані між собою завдяки багатозначності слів. Полісемантичні

лексичні одиниці входять до різних ідеографічних полів. З цього випливає те, що між членами того самого лексико-семантичного поля наявний зв'язок. Причому маніфестують єдність у межах зазначеного парадигматичного утворення не слова загалом, а окремі ЛСВ. Наприклад, до ідеографічного поля з гіперсемою «економіка» входить ЛСВ багатозначної одиниці *ставка*, зафіксований в 11-томному «Словнику української мови» з п'ятим лексичним значенням — 'встановлений розмір заробітної плати' — і ремаркою *фін.* (фінансова справа) [Словник української мови, 9 : 633], а до ідеографічного поля з гіперсемою «війна» — два ЛСВ слова *ставка* з ремаркою *військ.* (військова справа): 'місце розташування воєначальника і його штабу', та 'орган верховного головнокомандування на чолі з головнокомандуючим; штаб головнокомандуючого' [там само : 633].

У межах ідеографічних полів виокремлюють лексико-семантичні групи (ЛСГ). Наприклад, у межах ідеографічного поля з гіперсемою «політика» варто виділити такі лексико-семантичні групи:

ЛСГ «учасники політичного процесу»: *державотворець, посадовець, державобудівник, ринковик, бізнесовець, пікетувальник, апаратник, бюджетник, апелювач, податківець, суверенник, відновник* — 'той хто виступає або бореться за відновлення чогось', *оксамитник* — 'той хто був активним учасником «Оксамитової революції» в Україні 2000 р.', *гріннісівець, громадівець, рухівець, кіїврадівець, відродженець* (парламентська фракція «Відродження регіонів»); частина лексичних одиниць, утворених від прізвищ відомих українських політиків та громадських діячів, нині втратила актуальність і перейшла на периферію лексико-семантичної системи сучасної української мови, по суті, ставши історизмами: *кравчуківець, кучмівець, удовенківець, костенківець, симоненківець, вітренківець, морозівець, марчуківець, пинзенківець* та ін. [Стишов : 124, 126, 127];

ЛСГ «дії політичного процесу»: *американізувати, легітимізувати, суверенізувати, космополітизувати* [там само : 133], *політизувати, обирати, голосувати, пропагувати, декларувати, ветувати, дебатовати* тощо;

ЛСГ «політичні абстрактні терміни»: *американізація, криміналізація, суверенізація, соборизація, радикалізація, регіоналізація, технократизація, ринкофобія, чоботофобія* — 'боязнь чобота окупанта на своїх теренах', *етноцид, мовоцид, політоцид* [там само : 132, 1.36], *деескалація, ескалація, глобалізація, демократизація, декомунізація, люстрація, приватизація, монополізація, олігархізація* тощо;

ЛСГ «військово-політичні процеси»: *деокупація, окупація, мілітаризація, демілітаризація, спецоперація, мобілізація, демобілізація, боєздатність, контрастун, маневреність* та ін.

Серед репертуару лексичних одиниць, які є членами лексико-семантичних груп, зазвичай виокремлюють синоніми, гіпоніми, антоніми, конверсиви, тобто найменші лексичні парадигми, серед яких до традиційних лексико-семантичних категорій зараховують полісемію, синонімію, омонімію, антонімію.

З лексикографічного погляду наведені способи систематизації лексики цілком обґрунтовані, але, на нашу думку, наявна проблема, що стосується формування лексичних навичок при опануванні чужих мов, зокрема української іноземцями. Ідеографічні поля є досить масштабними утвореннями, а систематизація лексичних одиниць за певними темами має обмежені можливості. Дрібніші структурні утворення, навпаки, ефективно допомагають у

запам'ятовуванні найпотрібнішої лексики на перших етапах вивчення іноземної мови. У прикладному аспекті важливою є систематизація лексичного матеріалу з урахуванням принципу частотності, який покладено в основу укладання частотних словників. Такий підхід дає змогу виокремити цілком функціональний фрагмент лексико-семантичної системи з метою оптимізації процесу запам'ятовування чужомовних слів.

Синтагматичні відношення безпосередньо стосуються семантичної валентності, тобто можливості лексичних одиниць сполучатися з певним конгломератом лексики в контекстах. Внутрішньослівні відношення пов'язані переважно з категорією багатозначності, адже відображають процеси семантичних змін. Асоціативно-дериваційні зв'язки (за М. П. Кочерганом), або епідигматичні, виникають унаслідок переосмислення семантики за допомогою певних асоціацій на основі фонетичної або словотвірної подібності. Усі наведені різновиди системних відношень кваліфікуємо як лексико-семантичні універсалії, тому що вказані чотири типи зв'язків характерні для будь-якої мови світу.

Універсальна лексико-семантична система — це поле функціонування лексичних універсалій, де системоутворювальним чинником є дія загальних (діалектичних) законів. Як зауважує М. О. Колесник, ці закони допомагають виявити як інтегративні відношення, так і «здійснити синтез, який дозволить побачити явище, процес або систему з позицій її цілісності як вихідної умови її модельованого стану» [Колесник 2020 : 199].

Автори колективної праці «Філософія» акцентують увагу на тому, що «діалектика спирається на три основні універсальні закони: закон переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення» [Філософія : 226]. О. С. Колесник, крім трьох основних, пропонує певну логічну послідовність сімох універсальних законів: закон полярності (єдності та боротьби протилежностей), закон повторення (заперечення заперечення), закон збереження (маси, енергії тощо), закон переходу кількості в якість (циклічності), закон свободи вибору (альтернативності), закон ієрархічності та синергетичності, закон доцільності поступу [Колесник 2016 : 43–49]. Варто детально проаналізувати лексико-семантичні універсалії на основі дії всезагальних законів природи.

Закон єдності та боротьби протилежностей відображає фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що всі її предмети, процеси та явища мають суперечливі моменти, тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою (створюючи єдність на вищому рівні), і таким чином зумовлюють розвиток [Філософія : 77]. Можна стверджувати, що лексико-семантична категорія антонімії є виявом згаданого діалектичного закону й створює сталі взаємовідношення на семантичному рівні між відповідними лексичними одиницями. Однак антонімічний зв'язок відображає тільки одну частину реалізації закону єдності і боротьби протилежностей — так звану полярність: «подібно до того, як шахова гра цілком зводиться до комбінування положень різних фігур, так і мова є системою, виключно заснованою на протиставленні її конкретних одиниць» [Сосюр : 108]. Вагомим компонентом вираження дії цього закону є презентація антонімів із вказівкою на діалектичну єдність позначуваних понять, тобто на архісему, тому що антонімічна пара — найменше парадигматичне утворення лексико-семантичної системи. Наприклад: *тіснота* — *простір* (ступінь обмеження), *аналіз* — *синтез* (метод наукового дослідження), *індукція* — *дедукція*

(алгоритм пізнання), *орієнтувати* — *дезорієнтувати* (визначати місце в просторі), *ідеологізувати* — *деідеологізувати* (пошук ідейних концепцій), *наступ* — *відступ* (напрямок військових дій) тощо. На думку М. О. Колесник, «Розділення на протилежності відносне. Протилежність є такою лише по відношенню до іншої протилежності в межах цілого, яке вони в сукупності складають, це є необхідна умова всього життя» [Колесник 2020 : 201]. Антонімічний зв'язок характеризує властивість мислення протиставляти поняття, дії, ознаки, зважаючи на семантичну єдність та одночасну протилежність частини сем, тобто на еквіполентну опозицію. О. С. Колесник акцентує увагу на тому, що «діалектична єдність протилежних начал як основа екзистенційних феноменів на концептуальному рівні проявляється у вигляді концептуальних оксиморонів» [Колесник 2016 : 43].

Полісемія як мовна універсалія виявляє єдність форми та подібність лексичних значень, однак між семами, що засвідчують змістову відмінність, виникає полярність у належності окремих ЛСВ багатозначного слова до різних ідеографічних парадигм. Універсалія омонімії характеризується тотожністю форми як філософської категорії та одночасно виявляє боротьбу протилежностей завдяки максимальній поляризації змісту (між семемами омонімів — диз'юнктивна опозиція).

Закон єдності та боротьби протилежностей зумовлює також синтагматичний тип відношень, зокрема валентність, що за своєю природою може мати полярний характер. Комбінаторні словники, наприклад, демонструють різну сполучуваність у неоднакових контекстах семантично однорідних лексичних одиниць. Цей закон маніфестує явище енантіосемії, оскільки виявляє одночасно концептуальну тотожність форми та антонімічність змісту, наприклад: *гласити* на горище, *гласити* з горища.

Об'єктивний, сталий зв'язок, спадкоємність між тим, що оспорується, і тим, що спростовує, відображає закон заперечення заперечення. Розвиток, зокрема мови, ніколи не починається з цілковито «чистого аркуша» і не відбувається на порожньому місці. Становлення будь-якої системи ґрунтується на минулому досвіді. Для мови характерні такі самі закономірності. Факт її еволюції незаперечний. Очевидно, не можна розглядати мову лише з позиції структури, нехтуючи динамікою, що включає триєдність: минуле — сьогодення — майбутнє. Кожна нова якість спростовує попередню та буде обов'язково заперечена так само в майбутньому. Основою діалектики заперечення є суперечність, єдність протилежностей, момент зв'язку старого і нового, відмова від першого зі збереженням того, що необхідно для розвитку другого. Закон заперечення заперечення (закон спадкоємності та подоби) має оприявлення в повному масштабі тільки в тому разі, коли відбувається повний цикл розвитку. Проте цей закон не акцентує на появі нової якості, а тільки формує зв'язок минулого і майбутнього через теперішній стан.

Важливою та закономірною демонстрацією закону заперечення заперечення є приклади лексико-семантичної категорії полісемії. На думку Л. В. Соги, «полісемія є мовною універсалією в системі європейських мов» [Сога : 3] та практично всіх інших. У кожному багатозначному слові його ЛСВ поєднано однією (як мінімум) чи кількома спільними семами, тобто маніфестовано певну наступність і подібність у лексичних значеннях. У «Словнику української мови» слово *автомат* формально зафіксовано з двома лексичними значеннями, однак до першого подано тлумачення, яке дає підстави розглядати його як окремий ЛСВ, тобто слово з трьома лексичними

значеннями: 1) 'апарат (машина, прилад), що виконує роботу за допомогою особливого механізму без участі людини'; 2) переносне 'про людину, що діє механічно, машинально'; 3) 'ручна автоматична скорострільна зброя' [Словник української мови, 1 : 12]. Для всіх трьох лексичних значень спільними є семи: 'механічно', 'машинально', 'саморушно'.

Асоціативно-дериваційні зв'язки між спорідненими лексемами в будь-якій мові виявляються, з одного боку, у похідності — від твірного слова до похідного (принцип спадкоємності), з другого, — у семантично-дериваційній подібності твірної основи похідного та твірного слів. І. І. Ковалик слушно зазначав: «Структура кореня має діалектичний характер: у ньому виявляється діалектична суперечність між внутрішнім змістом (семантикою) кореня та його звучанням чи написанням. Ці дві сторони взаємно виключають одне одне як різні і водночас взаємозумовлюються як такі, що, разом узяті, утворюють діалектичну єдність кореневої морфеми. Корінь — узагальнююча абстрактна діалектична мовна одиниця, що виявляється у конкретних словах як їхня вихідна основна семантико-словотвірна частина, і саме в цьому полягає вся суть відношення кореня до слова, тобто відношення загального до окремого» [Ковалик : 324]. Наприклад: укр. *проба* → *пробний*, *дух* → *задуха*, *вир* → *вирувати*, *поле* → *полярний* (фіз.); англ. *know* → *knowledge*, *ally* → *alliance*, *fellow* → *fellowship*, *apply* → *application*, *fall* → *fallible*; чес. *stroj* → *přístroj*, *obr* → *obrovský*, *práce* → *pracovník*, *dílo* → *dílna* тощо. Аспект подібності розгортається через систему спільнокореневих лексем.

Для з'ясування походження лексичних одиниць послугуються звичай етимологічним аналізом. Наприклад, слово *кохати* має такі відповідники в інших слов'янських мовах: пол. *kochać* 'любити', чес. *kochat(i)* 'любити', слц. *kochat* 'любити', білор. *кохаць* 'любити', рос. *кохать* 'пестити, дбайливо доглядати' — очевидно пов'язане з індоєвропейським *kos-/kes-* 'чесати, скребти' [Етимологічний словник..., 3 : 63]. Подібне пояснення з деякими уточненнями зафіксоване в «Чеському етимологічному словнику» Ї. Рейзека: «<...> *kochat se*, *rokochat se*, *rozkoš*, *rozkošný*. Старочеське *kochati* 'розважати, ласкати, любити', польське: *kochać* 'любити', російське діалектне *kochát'*» мають тотожне лексичне значення; «найчастіше тлумачиться як експресивний варіант незадокументованого **kos(a)ti*, спорідненого з **kasati* (див.: *kasat (se)*), **kosnŋti* (рос. *kosnúť'sja* 'dotknout se') і: *česat*. Початкове значення було б 'легко провести рукою', з чого 'пестити', 'гладити' і 'кохати'» [Rejzek : 293]. Тому слово *кохати* за походженням у сучасній українській мові варто трактувати як питому українську лексичну одиницю спільнослов'янського шару лексики, а його корінь — як спільноіндоєвропейський, на відміну від некоректної інформації, яку змушені були подавати українські вчені в джерелах, опублікованих у часи радянської окупації. Наприклад, у томі «Лексика і фразеологія» академічного видання «Сучасна українська літературна мова» зазначено, що «в українських літописах кінця XVII — початку XVIII ст. поширені лексичні полонізми», серед прикладів зафіксовано й слово *кохати* [Бурячок : 134].

У результаті дії закону заперечення заперечення актуальною є гегелівська триєдність: теза — антитеза — синтез, що відображена, зокрема, у явищі енантіосемії як мовній універсалії. Лексична одиниця, не змінюючи форми, набуває протилежної семантики, тим самим заперечуючи початкове лексичне значення, яке не зникає. У мові продовжують функціонувати обидві лексеми з антонімічним змістом, семема яких мають спільну генеральну

сему, на основі якої й відбувається власне заперечення: *прослухати* лекцію ('слухати й сприймати щось упродовж певного часу') — *прослухати* лекцію ('слухати щось упродовж певного часу, однак не вловлювати змісту й у результаті — не запам'ятати').

Наступний діалектичний закон причинності у фізиці інтерпретують як закон збереження маси (енергії). Мовна універсалія полісемії дозволяє замість багатьох нових лексичних одиниць послугоуватись однією, яка може мати навіть десятки значень. В українській мові така кількість ЛСВ характерна для прикметників та дієслів (на нашу думку, окремими значеннями варто вважати не тільки формальне число, позначене арабськими цифрами в словниковій статті, а й ті, що подані через дві скісні риски): *іти* (77 значень, формально — 30), *ходити* (82 значення, формально — 14), *повний* (24 значення, формально — 7), *малий* (20 значень, формально — 8) [Словник української мови, 4 : 53; 11 : 105; 6 : 681; 4 : 606]. У мовознавстві закон збереження маси реалізовано й у випадках економії формальних засобів при передаванні максимального обсягу інформації або як наслідок ощадливості мовленнєвих зусиль у разі скорочення або усічення слів.

Зазначений закон також зумовлює синтагматичні зв'язки між лексичними одиницями, тобто в мовленні зі слів утворюються синтагми, де кожна наступна сегментна одиниця, яка складається з одного або низки фонетичних слів, є наслідком попередньої й одночасно причиною для наступної. Тобто акт мовлення має причинно-наслідковий характер. Не тільки між синтагмами, а й між окремими лексичними одиницями виникають відношення, які можуть індукувати появу наступних, тобто явище валентності.

Зв'язки між компонентами фразеологічної одиниці також можуть репрезентувати діалектичний закон причинності, адже фразеосемантика відбиває соціолінгвістичний, етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний аспекти. У будь-якій мові в семантиці сталих висловів значення цілого превалює над значенням складових частин. Однією з найважливіших характеристик фразеологізмів є їхня сталість і семантична цілісність, тобто неподільність. Такі одиниці є необхідним атрибутом мови, створюють її неповторність і самотність, розкривають концептуальну цінність, самодостатність народу в етнокультурній палітрі. Думка розглядати фразеологізми крізь призму мовних універсалій уперше була висловлена С. Ульманом у теорії метафор [Ullmann : 219]. Діалектична єдність лексико-семантичних універсалій фразеологічних одиниць є продуктом дії загального закону збереження причинно-наслідкових зв'язків. Фразеологічна система української чи будь-якої іншої мови має досить обмежені рамки, порівняно з усією лексичною системою, і тому різні дослідження щодо підтвердження гіпотез про лексико-семантичні універсалії набувають об'єктивнішого характеру. Маємо на увазі вивчення загальних регулярних кореляцій (мовних закономірностей), що маніфестують психолінгвістичний аспект. Розглянемо реалізацію закону причинності на прикладі трьох мов. В українській мові є прислів'я *Коваль коня кує, а жаба й собі ногу дає* [Номис : 145], його аналог у чеській — *Kudy kovář s kleštěmi, tudy i rak s klepetem* [Martinková : 179] та в англійській — *Every ass thinks himself worthy to stand with the king's horses* [Preston 2012 : 4]. У класичному визначенні закон причинності встановлює евентуальну межу впливу однієї події на іншу. У наведеному прикладі першою подією є *коваль коня кує*, вона ж виявляється причиною для наступної — *а жаба й собі ногу дає*, тобто друга дія є наслідком першої. Лексична й семантична зумовленість двох синтагм

також спирається на дію попередніх двох законів: боротьби та єдності протилежностей і заперечення заперечення. Перший з них формує полярність двох метафоричних образів, а другий актуалізує подібність семантичних ситуацій. Разом реалізація трьох законів (до вказаних додаємо закон причинності) формує надлишок змістового забарвлення, що виходить за межі лексичного та передає додатковий обсяг позатекстової інформації через образ. Саме закон збереження причинно-наслідкових зв'язків у мові є тією діалектичною силою, яка утримує в єдності протиріччя, насичуючи фразеологізм додатковою енергією, що може бути передана невербально, а саме — через символічно-метафоричний образ.

Для лексико-семантичної системи мови продуктивним є поняття «причинний ланцюг». У лінгвістиці воно означає, що кожне наступне мовне явище (слово або словосполучення) є причиною для наступного й наслідком для попереднього. Важливо зазначити, що наслідок не ізольований від дії причини: він реалізує зворотний вплив на причину, яка його породила, а зміна в причині позначається на наслідкові. Інакше кажучи, однолінійний причинний ланцюг супроводжується реактивними ланцюгами заподіяння, що приводить до трансформації будь-якої системи загалом.

Закон переходу кількісних змін у якісні (циклічності) розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості в будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання, яким чином відбувається розвиток, рух і трансформація. Суть закону: зміна кількісних характеристик приводить до зміни якості й навпаки [Філософія : 231]. Для кожної системи характерний перманентний розвиток, перехід від одних станів до інших, унаслідок чого відбувається ліквідація одних та утворення нових. О. С. Колесник зауважує, що цей закон «окреслює чергування фаз інволюції / еволюції у поступі лінгвокультур, картин світу, інформаційних полів та ін., аналізу / синтезу в комплексних наукових розвідках; матеріальне (корпускулярне) / хвильове (квантове) начала в природі речей; виникнення відхилення від норми, поступове входження ненормативного елемента до узусу й перетворення його на елемент нової норми» [Колесник 2016 : 296]. Закон циклічності виявляється як безперервне чергування активної та пасивної фаз: лексико-семантична система складається із сукупності лексичних одиниць з їхньою різноманітністю відношень (фаза аналізу), що відображають дійсність через мовну картину світу, тобто акумулюють певну інформацію (фаза синтезу). Мовленнєвий (комунікативний) процес — це чергування активної фази (виголошення, говоріння) та пасивної (слухання, сприйняття). Коли ми вибудовуємо взаємозв'язки між двома мовами, то іноземне слово має викликати асоціацію, образ або спричинитися до перекладу рідною мовою. Ті самі механізми задіяні на когнітивному рівні, тобто нова якість народжується в момент розуміння значення іншомовного слова. Якісний стрибок стимулюють нові нейронні ланцюги, які на першому етапі формування лексичних навичок тісно пов'язані з наявними лексичними конструкціями рідною мовою у свідомості реципієнта. На рівні асоціативно-дериваційних відношень цей закон реалізовано в явищі семантичної компресії, коли кілька слів зливаються в одне, формуючи нову якість, за Г. Гегелем, «сутнісну визначеність», наприклад: *мобільний телефон — мобільник, зарядний пристрій — зарядка, мотоцикл і велосипед — мопед, дендрологічний парк — дендропарк, заклад вищої освіти — ЗВО; mobilní telefon — mobil, bezdrátový internet — bezdráták, základní*

škola — *ZŠ*, *škola v přírodě* — *ŠVP*; *Pocket Monster* — *pokemon*, *white anglo-saxon protestant* — *WASP*, *in my humble opinion* — *IMHO*, *point of view* — *POV*.

Закон свободи вибору (закон альтернативності) регламентує динаміку розвитку систем: «на кожному рівні реалізації прагматичних інтенцій актуалізується відповідна біфуркація — вибір загальної орієнтації систем, вибір стратегій, тактик, словотвірних моделей, ідіоматики, просодії тощо» [Колесник 2016 : 48]. Мовець відповідно до закону обирає лінгвістичні засоби для вираження певної думки. Синонімія як універсалія допомагає у виборі найточніших мовних формул. Слова-синоніми виокремлюють за спільністю предметного значення. За парадигматичною ієрархією синонімічні ряди чи блоки входять до складу лексико-семантичних груп, з яких у свою чергу формуються ідеографічні поля. О. О. Селіванова визначає синонімію як «вияв мовної парадигматики й асиметричного дуалізму мовного знака, наявність однакового чи близького змісту у кількох знаків одного статусу» [Селіванова : 649]. Закон альтернативності відображений у явищі евфемії, окремому вияві синонімії, через вибір мовних засобів для ввічливого, толерантного, політкоректного донесення певної думки за рахунок уживання нейтральної лексики. Родо-видові зв'язки підпадають під дію закону свободи вибору в тому аспекті, що в контексті з погляду синтагматики можлива тільки заміна гіпоніма на гіперонім, але не навпаки.

Лінгвіст Ч. Ф. Хоккет сформулював універсалію, що відображає закон ієрархічності: «У будь-якій людській мові як плерематична, так і кенематична системи (незалежно одна від одної) є ієрархічними» [Hockett : 20]. Природа і матерія виявляють принцип субординації на різних рівнях світобудови, починаючи від кварків і закінчуючи галактиками та всесвітом. Мова як континуум людського буття також має ступеневу організацію, а отже, реалізує згаданий принцип. Наявність у мові системних зв'язків є виявом загального закону ієрархічності будови: ідеографічний клас > ідеографічне поле > ідеографічне мікрополе > тематична група > лексико-семантична група > синонімічний ряд (блок) > антонімічна пара > слово > лексико-семантичний варіант > семема > сема.

Однією з лексико-семантичних універсалій з погляду парадигматичних зв'язків є гіперо-гіпонімічні відношення, що вказують на супідрядність певних лексичних одиниць. Для гіпонімії характерна привативна опозиція, тобто видові назви завжди мають більшу кількість сем у семемі порівняно з родовими, та дистрибуція включення, наприклад: Військові отримали «*Стугни*» (гіпонім) — Військові отримали *зброю* (гіперонім), Нагороду вручили *майорові* (гіпонім) — Нагороду вручили *офіцерові* (гіперонім). Необхідно зазначити, що поняття «гіпонім» і «гіперонім» є відносними. Якщо лексичні одиниці *майор*, *підполковник*, *полковник* — це гіпоніми до гіпероніма *офіцер*, то останнє, входячи до лексико-семантичного поля з гіперсемою 'людина розумна', стає гіпонімом щодо ієрархічно вищого поняття «особа». У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує думка М. П. Кочергана про те, «що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого (немаркованого) і сильного (ознакового, маркованого) члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої структури «(послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого), що не характерно для граматичних абстракцій» [Кочерган : 269]. Парадигматичні

відношення між лексичними одиницями як ієрархічно впорядковані сприяли появі ідеографічних лексикографічних праць. Першим словником такого типу був тезаурус англійських слів та висловів (1852) П. М. Роже. У ньому всі лексичні одиниці поділено на шість класів, двадцять чотири підкласи, тисячу тем, а в межах кожної теми виокремлено лексико-семантичні групи та лексико-семантичні категорії.

Принцип доцільності актуалізує наявність того або того лінгвістичного факту, тобто в мові це залежить від виникнення чи зникнення певного мовного явища. У межах лексико-семантичної системи сьомий закон — цілеспрямованості (доцільності поступу) — реалізовано через постійне збагачення лексичного складу за рахунок запозичень, виникнення нових слів морфологічними та неморфологічними дериваційними способами або, навпаки, через зниження частотності використання деяких лексем чи перебування певних лексичних одиниць на периферії мовної системи (це стосується архаїзмів, історизмів, неологізмів, зокрема okazіоналізмів), чи навіть зникнення. Крім того, зазначений закон причетний до реактуалізації історизмів та архаїзмів.

Результати дослідження матеріалу дозволили простежити виявлення діалектичних законів на різних рівнях універсальної лексико-семантичної системи (див. табл.).

Таблиця

Співвідношення діалектичних законів та лексико-семантичних універсалій		
Системні зв'язки між лексичними одиницями	Лексико-семантичні універсалії: лексико-семантичні парадигми, категорії, явища	Діалектичні закони
Парадигматичні відношення	ідеографічний клас	закон ієрархічності
	ідеографічне поле (мікрополе)	закон ієрархічності
	тематична група	закон ієрархічності
	лексико-семантична група	закон ієрархічності
	синонімія, зокрема евфемія	закон свободи вибору, закон ієрархічності
	гіперонімія / гіпонімія	закон свободи вибору, закон ієрархічності
	антонімія, оксиморон	закон єдності та боротьби протилежностей
	полісемія	закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення, закон причинності
	омонімія	закон єдності та боротьби протилежностей

Синтагматичні відношення	валентність	закон єдності та боротьби протилежностей, закон причинності
	фразеосемантична універсалія (зв'язки між компонентами фразеологічної одиниці)	закон причинності
Внутрішньослівні відношення	етимологія лексики (питома чи запозичена)	закон заперечення заперечення
	пасивізація лексики (архаїзми, історизми, неологізми)	закон цілеспрямованості
	реактуалізація історизмів та архаїзмів	закон цілеспрямованості
Асоціативно-дериваційні відношення	енантиосемія	закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення
	споріднена лексика	закон заперечення заперечення
	семантична компресія	закон переходу кількісних змін у якісні

Отже, у статті опрацьовано способи системного структурування та впорядкування лексико-семантичних парадигм, розглянуто закономірності взаємодій між лексичними одиницями на засадах лінгвістичної універсології. У результаті проведеного аналізу вдалося з'ясувати, які універсалії досліджуваного рівня мови — лексико-семантичні парадигми, категорії, явища — корелюють із відповідними загальними законами, а саме: єдності й боротьби протилежностей, заперечення заперечення, причинності, переходу кількісних змін у якісні, свободи вибору, ієрархічності та цілеспрямованості.

ЛІТЕРАТУРА

- Байлюк Н. О. Спільнокоренева лексика на прикладі німецької та української мов. *Закарпат. філол. студії*. Ужгород, 2019. Вип. 12. С. 200–205.
- Балабан О. О. Історія вивчення семантичних універсалій в лінгвістиці. *Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. 2016. Вип. 14. С. 3–8.
- Бурячок А. А. Лексика сучасної української мови з погляду її походження. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. С. 101–150.
- Векуа Н. В. Парадигматичні та синтагматичні характеристики антонімічних лексем. *Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. 2006. Вип. 2. С. 216–223.
- Гешко Н. В. Лексико-семантичне поле як системно-структурне утворення та методи його дослідження. *Мовознавство, літературознавство. Актуал. питання сусп. наук та історії медицини*. 2014. № 2 (2). С. 73–78.
- Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Карат О. В. Діахронічні універсалії в лінгвістиці ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2015. 228 с.
- Ковалик І. І. Про корінь слова та його роль у словотворенні. *І. І. Ковалик. Вчення про*

- словотвір. *Вибрані праці*. Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. С. 320–325.
- Колесник М. О. Теоретико-методологічні засади формування наукової картини світу в майбутніх учителів природничих спеціальностей : дис. ... д-ра пед. наук. Тернопіль, 2020. 589 с.
- Колесник О. С. Мова та міф у вимірі міждисциплінарних студій : монографія. Чернівці : Десна Поліграф, 2016. 240 с.
- Кочерган М. П. Загальне мовознавство. 3-тє вид. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 464 с.
- Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
- Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
- Словник української мови : в 11 т. / редкол.: акад. І.К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
- Сога Л. В. Полісемія як мовна універсалія в системі європейських мов. *Наук. огляд*. 2016. № 4 (25). С. 1–14. URL: <https://www.naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/viewFile/838/985> (дата звернення: 14.01.2025).
- Сосюр, Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ : Основи, 1998. 324 с.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). 2-е вид., переробл. Київ : Пугач, 2005. 388 с.
- Струганець Л. В., Струганець Ю. Б. Слово у лексико-семантичній системі. *Лексика на перетині наукових парадигм* : монографія / за ред. Л. В. Струганець. Тернопіль : Осадця Ю. В., 2018. С. 6–21.
- Федик О. С. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Київ : Місіонер, 2000. 300 с.
- Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 1997. 584 с.
- Greenberg J. Memorandum concerning language universals. *Universals of language* / J. H. Greenberg (ed.). 2nd ed. Cambridge-London : The MIT Press, 1966. P. XV–XXVII.
- Hockett Ch. The problem of universals in language. *Universals of language* / J. H. Greenberg (ed.). 2nd ed. Cambridge-London : The MIT Press, 1966. P. 1–30.
- Martinková M. Rusko-český frazeologický slovník. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1953. 489 p.
- Preston T. A. Dictionary of English Proverbs and Proverbial Phrases. London : Whittaker & Co, 2012. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/39281/pg39281-images.html> (дата звернення: 16.12.2024).
- Rejzek J. Český etymologický slovník. 2 vyd. Praha : Leda, 2012. 794 s.
- Ullmann S. Semantic universals. *Universals of language* / J. H. Greenberg (ed.). 2nd ed. Cambridge-London : The MIT Press, 1966. P. 217–263.
- Weinreich U. On the semantic structure of language. *Universals of language* / J. H. Greenberg (ed.). 2nd ed. Cambridge-London : The MIT Press, 1966. P. 142–216.
- Wierzbicka A. Semantics 'Primes and Universals'. Oxford : Oxford University Press, 1996. 512 p.
- Youn H., Sutton L., Smith E., et al. On the universal structure of human lexical semantics. *PNAS*. 2016. Vol. 113. N 7. P. 1766–1771.

Дата надходження до редакції: 19.01.2025

Дата надходження після доопрацювання: 01.02.2025

Дата затвердження редакцією: 05.02.2025

REFERENCES

- Bailiuk N. O. (2019). Spilnokoreneva leksyka na prykladi nimetskoj ta ukrainkoj mov. *Zakarpatski filolohichni studii*, (12), 200–205. [In Ukrainian].
- Balaban O. O. (2016). Istoriia vyvchennia semantychnykh universalii v linhvistytsi. *Nau-*

- kovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 9. Suchasni tendentsii rozvytku mov*, (14), 3–8. [In Ukrainian].
- Buriachok A. A. (1973). Leksyka suchasnoi ukrainskoi movy z pohliadu yii pokhodzhenia, I. K. Bilodid (Ed.). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Leksyka i frazeolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 101–150. [In Ukrainian].
- Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: in 7 vols. (1982–2012). O. S. Melnychuk etc. (Eds.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Fedyk O. S. (2000). *Mova yak dukhovnyi adekvat svitu (diisnosti)*. Kyiv: Misioner. [In Ukrainian].
- Filosofii: navchalnyi posibnyk. (1997). I. F. Nadolnyi, V. P. Andrushchenko, I. V. Boichenko, V. P. Rozumnyi etc; I. F. Nadolnyi (Ed.). Kyiv: Vikar. [In Ukrainian].
- Greenberg J. (1966). Memorandum concerning language universals. *Universals of language*. J. H. Greenberg (Ed.). (2nd ed.). Cambridge-London: The MIT Press, XV–XXVII.
- Heshko N. V. (2014). Leksyko-semantychne pole iak systemno strukturne utvorennia ta metody joho doslidzhennia. *Movoznavstvo, literaturoznavstvo APSNIM*, (2), 73–78. [In Ukrainian].
- Hockett Ch. (1966). The problem of universals in language. *Universals of language*. J. H. Greenberg (Ed.). (2nd ed.). Cambridge-London: The MIT Press, 1–30.
- Karat O. V. (2015). Diakhronichni universalii v linhvistytsi XX st: Cand. of Philol. Sc. diss. Odesa. [In Ukrainian].
- Kocherhan M. P. (2010). *Zahalne movoznavstvo*. (3rd ed.). Kyiv, VTs Akademiia. [In Ukrainian].
- Kolesnyk M. O. (2020). Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia naukovoii kartyny svitu v maibutnikh uchyteliv pryrodnychkykh spetsialnosti: PhD diss. Ternopil. [In Ukrainian].
- Kolesnyk O. S. (2016). *Mova ta mif u vymiri mizhdystsyplynarnykh studii*. Chernihiv: Desna Polihraf. [In Ukrainian].
- Kovalyk I. I. (2007). Pro korin slova ta yoho rol u slovotvorenni. *Vchennia pro slovotvir. Vybrani pratsi*. Ivano-Frankivsk; Lviv: Misto NV, 320–325. [In Ukrainian].
- Martinková M. (1953). *Rusko-český frazeologický slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Nomys M. (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Preston T. (2012). *A Dictionary of English Proverbs and Proverbial Phrases*. London: Whittaker & Co. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/39281/pg39281-images.html> (last accessed: 15.12.2024).
- Rejzek J. (2012). *Český etymologický slovník*. (2 vydání). Praha: Leda.
- Selivanova O. O. (2010). *Linhvistyčna entsyklopediia*. Poltava: Dovkillia-K. [In Ukrainian].
- Slovnyk ukrainskoi movy*: in 11 vols. (1970–1980). I. K. Bilodid etc. (Eds.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Soha L. V. (2016). Poliseemiia yak movna universaliiia v systemi yevropeiskykh mov. *Naukovyi ohliad*, № 4 (25), 1–14. URL: <https://www.naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/viewFile/838/985> (last accessed: 14.01.2025). [In Ukrainian].
- Sosiur de F. (1998). *Kurs zahalnoi linhvistyky*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
- Struhanets L. V., Struhanets Yu. B. (2018). Slovo u leksyko-semantychnii systemi. *Leksyka na peretyni naukovykh paradyhm*. L. V. Struhanets (Ed.). Ternopil: Osadtsa Yu., 6–21. [In Ukrainian].
- Styshov O. A. (2005). *Ukrainska leksyka kintsia 20 stolittia: (na materiali movy zasobiv masovoii informatsii)*. (2nd ed.). Kyiv: Puhach. [In Ukrainian].
- Ullmann S. (1966). Semantic universals. *Universals of language*. J. H. Greenberg (Ed.). (2nd ed.). Cambridge-London: The MIT Press, 217–263.

- Vekua N. V. (2006). Paradyhmatychni ta syntahmatychni kharakterystyky antonimichnykh leksem. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 10. Problemy hramatyky i lekyskolohii ukrainskoi movy*, (2), 216–223. [In Ukrainian].
- Weinreich U. (1966). On the semantic structure of language. *Universals of language*. J. H. Greenberg (Ed.). (2nd ed.). Cambridge-London: The MIT Press, 142–216.
- Wierzbicka A. (1996). *Semantics 'Primes and Universals'*. Oxford: Oxford University Press.
- Youn H., Sutton L., Smith E., et al. (2016). On the universal structure of human lexical semantics. *PNAS*, Vol. 113(7), 1766–1771.

Received: 19.01.2025

Received in revised form: 01.02.2025

Accepted: 05.02.2025

Svitlana KOVTIUKH

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
1 Shevchenka Str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine
E-mail: kovtjukh@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8549-8458>

Kostiantyn ORIEKHOV

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
1 Shevchenka Str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine
E-mail: koriekhov@cuspu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5321-1205>

THE INTERPRETATION OF SYSTEMIC LEXICO-SEMANTIC UNIVERSALS: A DIALECTIC APPROACH

In the last half of the 20th and early 21st centuries there appeared a lot of thorough research on linguistic universology, which gradually acquired the characteristics of a separate linguistic discipline. On the one hand, there are scientific investigations that study phenomena of the lexical-semantic level common to all languages, on the other hand, not enough attention has been paid to universal principles and parameters of the systematicity of lexical-semantic paradigms, categories, and phenomena based on the dialectical principles of the world development. The relevance of the publication is determined by the need for theoretical substantiation and a detailed study of lexical-semantic universals in the aspect of correlation with the laws of dialectics for a deeper explanation of the systemic relations between lexical units.

It seems appropriate to significantly supplement the lexical-semantic level of linguistic universology from the point of view of interpreting paradigmatic, syntagmatic, intrawordal, and associative-derivative (epidigmatic) relations using the dialectical method based on the action of universal laws. The publication elaborates on the means of structuring and ordering lexical-semantic paradigms, clarifies the nature of systemic relations as universals, and defines approaches to the use of universal dialectical laws for the analysis of lexical-semantic universals. Abstract-logical statements are illustrated by examples from three languages: two related Slavic languages — Ukrainian and Czech, and unrelated language — English.

The main method of the research is dialectical. It is based on the relatively simultaneous action of seven universal laws: the unity and struggle of opposites, the law of negation of the negation, the law of causality, the law of the transition of quantitative changes into qualitative ones, the law of freedom of choice, the law of hierarchy, the law of purposefulness. In addition, special methods were used: descriptive, typological, comparative, and the method of system analysis.

Keywords: linguistic universology, dialectical laws, universal lexical-semantic system, lexical-semantic universals, paradigmatic relations, syntagmatic relations, intrawordal relations, epidigmatic relations.